

AGNES HELLER, *Teorija istorije, Rad, Beograd 1984, 441 str.*

Prijevod knjige Agnes Heller »A Theory of History« značajan je za jugoslavensku historiografiju zbog najmanje dvaju razloga:

1. što demistificira galopirajuću iluziju o mikro-historiji kao obitavalištu 'svih' historijskih zbivanja, kao mjeri historije, usmjeravajući pozornost na integritet historije šire društvene zajednice;
2. što historijskoj znanosti, posve nenamjerno po mojem sudu, vraća pomaćo zaboravljeni dignitet i teorijske znanosti, dakle one znanosti koja u interpretaciji i rekonstrukciji historijskih događaja ne zaobilazi niti previda bit ljudske historije.

Drugim riječima, Agnes Heller nas, u naplavini historiografskog štiva (mega-historija o veoma 'sitnim' temama s velikim historiografskim pretenzijama ili posve parcijalnim i ideologijskim reduciranim sadržajima), podsjeća na hod svjetske historije, na, problemima prenapregnuti, suvremeni povijesni sklop. Tek spoznaja o povijesno bitnom na svjetskoepohalnoj razini može uistinu biti historijsko objašnjenje za budućnost. Stoga odgovor historijske znanosti ne trpi odgodu.

Agnes Heller je, kao što je znano, ponajprije filozof. Na obzorjima posebice pedesetih i šezdesetih godina marksistički utemeljene filozofijske škole (unatoč modifikacijama koje su potom uslijedile), ona pokušava utemeljiti znanstvenu odgovornost za aktualna zbivanja. S obzirom na to da odgonetka povijesti u Marxovom smislu tek predstoji, znanost ne bi smjela biti nijemim svjedokom civilizacijskog rastrojstva, bez obzira je li riječ o sociologiji, filozofiji, historijskoj znanosti. Stoga kod Hellerove nije riječ o prijelazima iz znanosti u znanost (ili pak iz znanstvene discipline u drugu znanstvenu disciplinu), već o ozbiljenju pretpostavki za razumijevanje ljudske povijesti. I izmjene u pravcu humanizacije, dakako.

Dosljednost njezina marksističkog stajališta da svijest o historiji nije ništa drugo do svijest o promjeni (str. 233, nav. dj.), nalazi potkrepu u davno izrečenoj misli: »Marx je rekao: mijenjanjem svijeta ljudi mijenjaju i sami sebe. Ne iznevjeravamo nikako ovu Marxovu misao, ako je obrnemo: Samo onda možemo mijenjati svijet ako se u međuvremenu sami izmijenimo« (Usp: A. Heller, Mjesto etike u marksizmu, Praxis 4/1967, 457). No, ako je tada, gotovo prije dvadeset godina, taj stav zvučao blochovsko-utopijski, danas je A. Heller nad njim neskriveno zabrinuta.

Slojevita suvremenost, u mnoštvu pokreta i procesa koji su po svojoj posljedici dugotrajno alternativni ali su u biti pounutрили jasnu perspektivu razvoja čovječanstva, svodi temeljna pitanja revolucije na mjeru moguće provedivosti. Otuda dojam da je A. Heller mnogo odmjerena, realnija ili čak kompromisnija. Taj kompromis dijelom je sadržan i u nakani da svaka socijalistička teorija historije mora kombinirati antropološki radikalizam s političkim realizmom (str. 431).

Naime, svjesna proturječja suvremenog svijeta i napetosti inherentnih mu logika, egzistencija različitih kultura i njima supripadnih antropoloških obrazaca, egzistencijalnih raspolućenosti i različitih civilizacijskih nivoa, zbrke povijesnih razina i dr., ona se poziva ili apelira samo na jedno: Zajedništvo. Točnije, ona ustanovljuje Zajedništvo (s velikim Z) kao osnovnu kategoriju, maksimalni uvjet i minimalni zahtjev opstanka modernog društva, to jest mogući integracijski hod suvremenosti u pravcu budućnosti.

Osnovno pitanje koje se naviješta jest: U kakvoj je neposrednoj vezi kategorija zajedništva s teorijom historije koju autorica tom knjigom pokušava utemeljiti? Ako je Zajedništvo osnovna pretpostavka za perspektivu razvoja čovječanstva i zalog razrješavanja kulturnih, ideoloških i drugih prijepora, historija (i podrazumijevajuća teorija) nadaje se ovdje u dvojakoj ulozi:

1. kao neoborivi dokaz o jedinstvu ljudskog roda, o zajedničkoj genezi čovječanstva kroz evoluciju historijskih formacija i kao temelj obećanja o zajedničkoj historiji ubuduće;
2. kao projekt o budućnosti.

Ako je teorija historije i mimo Hellerove u svojoj prvoj ulozi bila jasno postulirana, s obzirom na opću postavku o historijskoj znanosti kao znanosti o prošlom (ljudskoj historiji), dakle kao svijest o reflektiranoj općosti o prošlom, teorija historije kao projekt o budućem izaziva određene nedoumice. Autorica svoju tezu o teoriji historije kao projektu o budućnosti vezuje, kao što i sama tvrdi, uz potpuno novu formulaciju pojma »Istorija« (str. 391), što je u suštini pomak ka Marxovoj spoznaji i definiciji povijesti. Dakle, kategoriji koja sadrži i ujedno nadilazi sve vremenske specifikacije: prošlost, sadašnjost i budućnost u jednom pojmu, referirajući se na ono najbitnije u ljudskom hodu kroz stoljeća.

No, isto tako, upotrebom »Istorije« u smislu projekta o budućem, ona se distancira od filozofije povijesti kao nad-determinističkog promišljanja o ontološkim postavkama društvenopovijesne zbilje. Točnije, A. Heller je upravo dvoznačjem pojma »Istorija« pokušala uspostaviti ontološki rez jednom, iz Marxovog kategorijskog arsenala prepoznatljivom, jezičkom shemom: »Istorija po sebi jeste geneza. 'Istorija' za sebe može biti budućnost, ali ne postoji garancija u istorijama da će se to u stvari dogoditi« (str. 393).

No, postavlja se pitanje: Što autorica time dobiva? Na teorijskoj razini ona stvara uporište za legalitet teorije historije kao srednjeg, uvjetno neutralnog, pojma između filozofije povijesti i tzv. primijenjene historijske znanosti. Isto tako i mogućnost da tzv. prvobitna historija bude onaj neumitni predložak »Istoriji« za sebe. U svemu tomu, uzima se realitet suvremenosti kao jedna od argumentacija ovom udvajanju »Istorije«. Iako je, po svemu što Hellerova o tomu izriče, moguće pretpostaviti da je posrijedi u nešto modificiranoj

formi ona Marxova distinkcija između historije i povijesti, odnosno između dosadašnje historije čovječanstva i moguće zbiljske povijesti — komunizma. Pri tom, jedinu zabunu unosi eksplicitna tvrdnja da nema garancije da će se komunizam uistinu i zbiti u budućnosti i tako ostvariti »Istorija« za sebe. I ni jedna znanost, dakle ni filozofija povijesti, ni historijska znanost ni Marxovo djelo, tu garanciju ne može dati.

Iščitavanje misli Hellerove upućuje na nešto drugo što se ne da previdjeti. Na djelu je očevidno jedna intimistička dilema vezana uz socijalističko-komunističko opredjeljenje autorice, a koja u teorijsku razinu unosi zbrku: naime, A. Heller ne želi odustati od komunističke alternative kao ozbiljenja smisla ljudskog postojanja a istodobno suvremeni povijesni procesi joj ne daju tu »potvrdu«.

No, zanimljivo je vidjeti kakva je uloga teorije historije za koju se A. Heller zalaže. Prije svega, ona nema ambiciju da nudi koherentan znanstveni program svoje teorije historije. Stoga je »Uvod u teoriju istorije« četvrti i ujedno završni dio knjige, više mozaik teorijskih naznaka, dilema i orijentacionih principa nego cjeloviti elaborat. Zato je taj dio, ali i cijelu knjigu, jer se sva pitanja teorije historije na nju u cjelini protežu, i u njoj su sadržana, moguće znanstveno analizirati tek na razini nacrtu jedne moguće, alternativne teorije historije.

»Ponovno nađena istorija«, »Da li je progres iluzija?«, »Potreba za utopijom« i »Neke primedbe o smislu istorijskog postojanja«, naslovi su završnog poglavlja ali i sadržajne i poticajne naznake naslovljenog nacrtu. Metodički postulat teorije historije o kojoj je riječ čini se da je sadržan u ovoj misli: »Umesto da smatramo sebe ciljem 'Istorije', treba da smatramo 'Istoriju' svojim ciljem« (str. 394). Dakle, ono što je za historijsku znanost relevantno u smislu nove povijesne spoznaje (koja, historijski gledano, i nije posve nova), za koju se autorica zalaže, jest redefinicija samog pojma »historija« i redefinicija pojma historijskog vremena. Teorija historije supsumira i predmnijeva historiju kao djelatni projekt budućnosti jer se i vrijeme historije proteže na vrijeme budućnosti. Otuda su posve razumljivi razni oblici historičnosti, o kojima A. Heller govori podrobnije u drugom poglavlju, te izvedena, njima odgovarajuća podjela na: historijsku sadašnjost, prošlost i budućnost (str. 75). Daljnja su analitička izvođenja koja Hellerova radi za historijsku sadašnjost, na primjer: sadašnja historija, historijska sadašnjost i sadašnje doba; analogno tome, za historijsku prošlost: prošla historija, historijska prošlost i prošlo-sadašnje doba te za budućnost: buduća historija, historijska budućnost i buduće-sadašnje doba (str. 78).

Ako tako razgranata shema pojma historijskog vremena (koja je, napomene radi, proizašla iz znanih filozofijskih sistema) možda i nije odveć uputna za historijsku znanost, ona nam pomaže da razumijemo distinkciju između uloge historijske znanosti (u tradicionalnom smislu pojmljene) i teorije historije A. Heller.

Naime, vidljivo je da u naznačenoj shemi dosadašnja historijska znanost potpada samo pod tzv. historijsku prošlost. Djela historijske znanosti obuhvaćaju događaje i događanja čiji su procesi zgotovljeni te prema njima nemamo praktički ili pragmatički odnos ili se pak referiraju na sadašnja zbivanja na način imputiranih, historijski prenosivih simbola i vrijednosti značajnih za našu sadašnjost. Za razliku od nje, naglasak je teorije historije na

»sadašnjoj historiji« koja posreduje svijest o prošlosti metodologijom tzv. radikalne hermeneutike ali sadrži i nalog budućnosti. Jer riječ je, na čemu ona izrazito inzistira, o planetarnoj odgovornosti s obzirom na opći pojam zajedništva u suvremenosti.

Odlučujući kriterij vrednovanja raznih historijskih događaja iz prošlosti i njihova reprodukcija ovisit će o poimanju ili pristajanju na tu odgovornost. S obzirom na tezu da sami biramo našu historiju (ili historije) te da razne teorije historije imaju stoga razne historije prošlosti (str. 396—397), A. Heller se opredjeljuje za teoriju historije koja je u skladu »s drugom logikom građanskog društva« (str. 397) ili, kako je sama naziva, socijalistička teorija historije.

Ona ne definira u egzaktnom smislu socijalističku teoriju historije, ali podastire niz stavova koji potkrepljuju misao da je ona najbliža njezinom shvaćanju historije kao projekta budućnosti. U tom određenju ona se nada kao jedna od verzija historijskog materijalizma koja djeluje prema normi utopije, ali isključuje (što je po autorici osnovna razlika) iluzionističku sliku iščekivajućih obećanja, integrira etiku i čini racionalni izbor između postojećih sistema vrijednosti, utječe na radikalnu transformaciju društvenih potreba uočavanjem i artikulacijom osnovnih motivacionih potreba. Ona je ponajprije svijest o društvu nestabilne ravnoteže i proturječnih logika, svijest o nezadovoljnom društvu koje se odnosi spram budućeg bez nakane da sugerira obavezni smjer. Enigma »druge logike građanskog društva« razotkriva se u više navrata nekim općim stavovima iz domene već rabljenog političkog realizma te, na svjetskoj pozornici, uočenih afirmativnih vrijednosti (radikalna demokracija, sloboda, jednakost, samoupravnost društveno-političkog sistema kao prepoznatljive vrijednosti i sl.). »U tom scenariju, revolucija se tumači kao transcendovanje društva protivrječnih logika kroz povećanje uticaja druge logike građanskog društva...«, zaključuje A. Heller (str. 432).

Teorijom historije autorica dovodi u pitanje i uhodanu praksu objašnjavanja historijskih zbivanja u svijetu historijske znanosti, znanu kao lanac neprekidnog ponavljanja istog ili kao prisutnost i epohalnu smjenu kategorija progressa i regressa. Iako je autorica upravo taj problem opsežno elaborirala (kao primjer, ona posebice ističe upitnost kategorije progressa s obzirom na historijsku »nevidljivost« žena), osvrnut će se samo na jednu njezinu misao koja ukazuje na paradoksalnost teorije progressa i regressa. Citiram: »Zato što svi gubici sugerišu ljudske patnje, a svi dobici ljudsko uživanje, svako poređenje kultura pomoću primene pokazatelja progressa ili regressa uključuje korišćenje ljudskih bića kao pukih sredstava. A baš to isključuje najvišu vrednost teorije istorije« (str. 402). No, odsutnost pitanja o regresu i progressu u suvremenoj kulturnoj epohi (zbog neodmjerljivosti njihovih razvojnih smjerova i dr.) ne znači ujedno i negaciju ideje progressa čija tendencija univerzalizacije daje šansu i teoriji historije.

Cijela je knjiga zapravo pokušaj da se odredi načelnoteorijska i djelatna pozicija historijske znanosti u kontekstu suvremenosti. Propitivanjem osnovnih pretpostavki i čitavog priznatoga ustrojstva normi, vrijednosti i moralnih sudova u historiografiji, a svjesna društvenih konzekvencija povijesne spoznaje, Heller obznanjuje razmjerno velike teorijske mogućnosti njezine vlastite predmetnosti. U prilog tome je i jedna, logički posve osmišljena, koncepcija znanstvenog izlaganja i njoj primjerena kompozicijska struktura knjige.

Istoričnost, Istoriografija kao episthémé, Smisao i istina u istoriji ili filozofiji istorije i Uvod u teoriju istorije predstavljaju četiri osnovna dijela knjige, ukazujući na novo metodičko postavljanje pitanja o historiji unutar (a ne mimo) posve teorijskog posla.

Povijesno značenje uvodne sentence: »Mi smo istoričnost; mi smo vreme i prostor« (str. 28), Heller nastoji privesti svijesti o djelatnoj funkciji povijesnosti: »Istorijska svest mora da razmišlja o sebi kao o 'novom' nasuprot 'starom' da bi uopšte mogla da konstruiše prošlost« (str. 124) sve do reaktualiziranih teza o proletarijatu kao pronositelju preobražavalačke svijesti — povijesnih interesa (za potkrepu joj koriste Marxovi i Lukácsevi uvidi o klasnoj svijesti proletarijata). Paralelno, uz teorijski diskurs o epistemologijskim zasadama, pitanjima i problemima historijske znanosti, dovode se u neposrednu provjeru (uz bogatu ilustraciju na nizu historijskih primjera) njezine relevantne kategorije. Tako se, na primjer, ukazuje na proturječne kategorije objektiviteta kao tzv. neutralnog znanja, na funkciju raslijeđenih vrijednosti (iz tradicije svakodnevnog života, tradicije historiografije, filozofije povijesti i dr.) u oblikovanju povijesne spoznaje, na problem racionalnog suda kao objašnjavajućeg principa u rekonstrukciji prošlih događaja, na nužnost teorijske konceptualizacije pri historijskoj analizi, na problematičnost tzv. mehaničke periodizacije kao puke kronologije zbivanja...

Ukratko, knjiga Teorija istorije otvorila je neke nove mogućnosti za historijsku znanost. Na njoj (i njenim autorima) ostalo je da tu šansu iskoriste.

Biljana Kašić

ČEDOMIR ŠTRBAC, Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja, sukob KPJ i Informbiroa, Beograd 1984, 502 str.

Od sukoba KPJ s Informbiroom prošlo je više od tri i po decenija. O tome po obimu i intenzitetu dotad najvećem sukobu u historiji komunističkog pokreta prvi je detaljnije pisao Vladimir Dedijer u svojim Prilozima za biografiju Josipa Broza Tita, objavljenim 1953. godine. Prošlo je dovoljno vremena da taj sukob postane predmet znanstvene obrade. Jednu od prvih znanstvenih obrada dao je dr Čedomir Štrbac u navedenoj knjizi, dovršenoj potkraj 1972. i prvi put objavljenoj 1975. u izdanju Instituta za međunarodnu politiku i privredu. Iste godine izašla je knjiga Radovana Radonjića, Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948—1950). Desetak godina kasnije izašlo je drugo izdanje knjige Čedomira Štrbca.

Budući da u proteklih desetak godina u nas nije bilo značajnijih radova o toj problematici, niti je otkrivena neka izuzetno vrijedna građa, autor nije mnogo intervenirao u tekst, već je izvršio neka preciziranja i poboljšanja određenih formulacija te dodao neke bilješke s novijom literaturom. O tome, kao i osnovnoj koncepciji knjige, on u predgovoru drugom izdanju piše:

»Pri pripremanju ove knjige nametnulo se uobičajeno pitanje odnosa prema svojevremeno napisanom i publikovanom tekstu. Da li i šta menjati, u kojim